

ZLATKO ČEPO

Ponovo aktualni Buharin

I

Nikolaj Ivanović Buharin (1888—1938), nesumnjivo najznačajniji sovjetski teoretičar nakon Lenjina, »ljubimac partije«, kako ga je on nazvao u svom »Pismu kongresu«,¹ pripisavši mu nešto skolastičko, jer »nikada nije učio dijalektiku i mislim da je nikad neće potpuno razumjeti«, ponovo je postao aktualan u svijetu i u nas. To povećano zanimanje očituje se u dva pravca, u ponovnom izdavanju već zaboravljenih Buharinovih djela i u objavljivanju radova (monografija, rasprava i članaka) o njegovom životu i djelima. Interes za Buharina naročito se povećao nakon 1978. godine, kad je pokrenuta akcija za njegovu rehabilitaciju u povodu 40-godišnjice tragične pogibije.²

O Buharinu je u nas nakon rata prvi opširnije pisao Predrag Vranicki, posvetivši mu u svojoj *Historiji marksizma*³ poseban odjeljak od desetak stranica. Njegov prilog, ograničen uglavnom na teorijske radove Buharinove, previše je pod utjecajem navedene Lenjinove ocjene. Političku djelatnost i ulogu Buharina u razvoju socijalizma u Rusiji, on je dao dijelom

¹ Lenjinovo »Pismo kongresu«, poznato i kao njegova »oporuka«, nastalo je potkraj 1922. i na početku 1923. godine. Zbog pogoršanja zdravstvenog stanja (više uzastopnih srčanih i moždanih udara kao posljedica arterioskleroze) liječnici su mu dozvolili da najviše dvaput dnevno po desetak minuta diktira sekretaricama. Čini se da mu se zbog toga žurilo, jer se u »Pismu...« isprepliće više problema među kojima je nesumnjivo najznačajnija ocjena stanja u partijskom rukovodstvu s karakteristikama najznačajnijih ličnosti. »Pismo...« je trebalo biti pročitano na XII kongresu u travnju 1923. godine, ali, kako se Lenjinovo zdravstveno stanje nešto poboljšalo, to nije učinjeno. »Pismo...« je pročitano istom nakon njegove smrti, na početku 1924. i to samo na sjednici CK na kojoj je zaključeno da se ne pročita na kongresu. Svjetsku javnost upoznao je sa sadržajem »Pisma...« iste godine američki novinar *Max Eastman*, prvo u novinama, a zatim u knjizi »Living Lenin Dead« (Poslije Lenjinove smrti). Sovjetska javnost bila je samo djelomično obaviještena o sadržaju »Pisma...«, posebno o karakteristikama pojedinih ličnosti polemikom koja se vodila nakon Lenjinove smrti. Usprkos nekim odlukama da se »Pismo...« objavi, učinjeno je to tek nakon XX kongresa KPSS 1956. godini. Izvode iz »Pisma...« naveli smo prema *V. I. Lenjin*, Izabrana dela, Beograd 1960, t. XIV.

² Na sredini 1980. u Italiji u Fratocchijama kraj Rima održan je znanstveni skup pod naslovom »Buharin u povijesti SSSR i međunarodnog radničkog pokreta« u organizaciji Instituta Gramsci, na kojem su iz Jugoslavije sudjelovali V. Mikecin i V. Stanovčić. Dio materijala s toga skupa objavljen je u časopisu *Kulturni radnik*, Zagreb 1980, br. 5, str. 78—192.

³ Prvo izdanje izašlo je u Zagrebu 1961, a drugo prerađeno i prošireno u dvije knjige 1971. godine, također u Zagrebu.

u poglavlju o Lenjinu, te u odjeljcima o Trockom i Staljinu. O Buharinu govore i neki drugi autori u monografijama vezanim za oktobarsku revoluciju i razvoj socijalizma u Rusiji,⁴ a izvodi iz njegovih tekstova objavljeni su u nekim antologijama.⁵ U osnovi u nas je ipak njegovo učenje više poznato po Lenjinovoj kritici.

II

Prvi je od Buharinovih radova, na koje ćemo se osvrnuti, članak »O teoriji permanentne revolucije«, objavljen u zborniku »Permanentna revolucija« i socijalizam u jednoj zemlji.⁶ U zborniku su još objavljeni ovi prilozi: L. Trocki »Pouke Oktobra«, G. Zinovjev »Lenjinizam« (nekoliko poglavlja) i J. Staljin »Oktobarska revolucija i taktika ruskih komunista« i »K pitanjima lenjinizma«. Zbornik je pripremljen prema talijanskom izdanju, koje je uredio marksistički teoretičar i historičar međunarodnog radničkog pokreta Giuliano Proccace.⁷ U zborniku je preveden njegov predgovor i bilješke.

Ova rasprava, sastavni dio koje su navedeni prilozi, nije se baš vodila na nekom visokom teorijskom nivou, a bila je zapravo samo dio višegodišnje borbe za vlast vođene u obliku borbe za ispravnu interpretaciju lenjinizma. Da bismo razumjeli Buharinov doprinos, potrebno je reći nešto više o toj borbi za Lenjinovo nasljeđe.⁸

⁴ O udjelu Buharina u borbi za Lenjinovo nasljeđe piše *Mubamed Filipović*, Lenjin – monografija njegove misli, Sarajevo 1968, o njegovim gledištima u diskusiji o sindikatima *Andrija Duić*, Lenjinova teorija partije i njen utjecaj na stvaranje sovjetskog političkog sistema, Split 1967, o tome kako treba čitati Buharina V. *Mikecin*, Socijalizam i revolucionarni subjekt, Zagreb 1970, a kraći prikaz Buharinove djelatnosti do Lenjinove smrti daje *Marjan Britovšek*, Borba za Lenjinovo nasljeđe, Zagreb 1981, knj. 1.

⁵ Uz ostalo u antologiji »Samoupravljanje i radnički pokret«, Beograd 1973, t. I.

⁶ U biblioteci Prometej, u kojoj se objavljuju značajniji radovi za razvoj međunarodnog radničkog pokreta (Globus, Zagreb 1979).

⁷ »La rivoluzione permanente« e il socialismo in un paese solo, Roma 1963.

⁸ Historiografski prikaz prve faze te borbe – od početka Lenjinove bolesti u svibnju 1922. do XIII kongresa Ruske komunističke partije (boljševika), u svibnju 1924. godine – dao je Marjan Britovšek u već spomenutom djelu Borba za Lenjinovo nasljeđe, knj. 1 i 2. U prvoj knjizi portretima glavnih protagonista: Zinovjeva, Kamenjeva, Staljina, Trockoga i Buharina ukazuje na najznačajnije ranije sukobe unutar Boljševičke partije s posebnim naglaskom na njihove konfrontacije s Lenjinom. Npr. u Zinovjeva i Kamenjeva akcenat je na njihovom odbijanju da se ide u preuzimanje političke vlasti, kod Buharina na suprotstavljanju Brest-Litovskom miru i na posredovanju u diskusiji o ulozi sindikata, a u Trockoga, koji se do oktobarske revolucije gotovo neprestano nalazio u sukobu s Lenjinom, nastojeći uporno ali bezuspješno da prevlada razlike između boljševika i menjševika, naglasak je na njegovoj ulozi u podizanju ustanka u Petrogradu i na organizaciji Crvene armije u vrijeme građanskog rata. Autor ukazuje na njegove zasluge ali i pogreške kao što su bili suprotstavljanje miru sa Centralnim silama i zahtjev za podržavljenjem sindikata radi daljnje militarizacije rada. Kod Staljina najviše se zadržava na razdoblju neposredno nakon februarske revolucije, kad je s Kamenjevom rukovodio Boljševičkom partijom i zalagao se za podršku Privremenoj vladi sve do Lenjinovog povratka iz emigracije. U drugom dijelu prve knjige autor prikazuje Lenjinovo nezadovoljstvo sa Staljinovom koncepcijom sovjetske federacije i nasilnim razrješavanjem gruzijskog slučaja, te okol-

Trocki je bio nesumnjivo najjača ličnost u sovjetskom rukovodstvu nakon Lenjinove smrti. To mu je priznao i sam Lenjin u svom »Pismu kongresu«, ali na specifičan način. »Lično je on, možda, najsposobniji čovjek u sadašnjem CK, ali i čovjek koji je pretjerano obuzet samopouzdanjem i prekomjernim zanošenjem za čisto administrativnu stranu stvari.«⁹ Kao što vidimo, ta karakteristika nije baš pozitivna, ili čak nije uopće pozitivna. Ali se Lenjin afirmativno nije izrazio ni o jednom od budućih pretendenaata za njegovo nasljeđe. Za Staljina je čak tražio smjenjivanje s dužnosti generalnog sekretara partije, jer je »odveć grub«. »Stoga predlažem drugovima da razmisle o načinu premještanja Staljina s toga mjesta i o postavljanju na to mjesto čovjeka koji se u svakom drugom pogledu razlikuje od druga Staljina samo jednom prednošću, naime, da je trpeljiviji, lojalniji, uzdržljiviji prema drugovima, manje kapriciozan itd.«¹⁰ Zinovjevu i Kamenjevu spočitnuo je neodlučnost proglašivši njihovu predoktobarsku epizodu nečim »što nije bila slučajnost, ali da im se ona isto onako malo može lično pripisati u krivicu kao i neboljševizam Trockom.«¹¹ Što je mislio o Buharinu već smo naveli, a Pjatakovu (gotovo je neprestano bio u opoziciji), koji jedini nije ušao u krug pretendenaata, također je spočitnuo sklonost ka administrativnoj strani stvari kao i Trockomu.

Postavlja se pitanje što je zapravo htio nasmrtni Lenjin tako sročenom »oporukom«? Možda je računao s nekim izvan kruga navedenih, ili je smatrao da nitko nije sposoban i dostojan da ga osobno naslijedi? Možda je imao u vidu kolektivno rukovodstvo, ali to nigdje deciderano nije naveo osim što je predložio da se znatnije poveća broj članova OK i Kontrolne komisije ne bi li se time spriječio rascjep u rukovodstvu partije, posebno zbog mogućeg sukoba između Staljina i Trockog. Čini se kako je sam Lenjin pridonio da sudbina njegove »oporuke« postane neizvjesna jer nitko od navedenih nije imao posebnog razloga da inzistira na njenoj primjeni, a kamoli objavljivanju.

Trocki nije iskoristio svoj su štansu ni potkraj Lenjinova života, a ni neposredno nakon njegove smrti. Na XII kongresu 1923. godine nije iskoristio Lenjinovo ovlaštenje da kritizira Staljina zbog nasilnih postupaka u Gruziji, čak da zatraži njegovo kažnjavanje, a kad se čitalo Lenjinovo »Pismo...« na plenumu CK, na kojem su Zinovjev i Kamenjev prvi ustali protiv Lenjinovog prijedloga o smjenjivanju Staljina, uglavnom je šutio. U toj borbi za vlast on se ponašao nekako čudno, reagirao je zakašnjelo i promašeno.¹² Izraziti je primjer takvog reagiranja članak »Pouke

nosti u kojima je nastalo Lenjinovo »Pismo kongresu« i razloge zbog kojih je ostalo nezavršeno. U drugoj knjizi detaljnije je prikazana Trockijeva kritika birokratizma, posebno starijeg članstva, i njegovo obraćanje mladima. Djelo završava prikazom kritike Trockijevih gledišta i njegovom praktičnom eliminacijom iz kruga pretendenaata za Lenjinovo nasljeđe.

⁹ V. I. Lenjin, Izabrana dela, t. XIV, str. 566.

¹⁰ Isto, str. 569.

¹¹ Isto, str. 567.

¹² Njegov najpoznatiji biograf Isaac Deutscher smatra da njegovom karakteru nije odgovarala borba za vlast. Samouvjeren, odbojan, čak arogantan, lako je poražavao neprijatelje, ali je teško stjecao prijatelje. Mnogi su ga poštivali, ali su ga se bojali videći u njemu potencijalnog diktatora, novog Napoleona, možda i zbog njegova čestog uspoređivanja oktobarske revolucije s revolucijom u Francuskoj (vidi »Razoružani prorok«, Zagreb 1976).

Oktoobra« pisan kao uvod u knjigu *Novi kurs*, u kojoj su sabrani njegovi članci u kojima kritizira partiju zbog birokratizacije. U tome članku on se vratio na razdoblje revolucije i dao svoju interpretaciju događaja. U osnovi članka je teza, da oktobarske revolucije ne bi ni bilo da se Lenjin nije vratio iz emigracije. Ostali rukovodioci su se kolebali, kao Staljin, koji se u *Pravdi* zalagao za podršku privremenoj vladi, ili Zinovjev i Kamenjev koji su se suprotstavili podizanju ustanka i nakon preuzimanja političke vlasti sumnjali u mogućnost njenog održanja, davali ostavke na svoje funkcije i sl. Pravu podršku Lenjinu pružio je samo on (proizlazi iz članka), organizirajući uspjeti ustanak u Petrogradu, ne u Moskvi, kako je to isprva zamišljao Lenjin zbog nedovoljnog uvida u konkretnu situaciju, jer je boravio u izgnanstvu. Ustanak u Moskvi, kojim je uz ostale rukovodio Buharin, trajao je mnogo duže, a moglo se dogoditi da ne uspije, što bi zakočilo revoluciju.

Takav subjektivni pristup tek minulim događajima izazvao je buru. »Jezgru novog spisa sačinjavalo je suprotstavljanje izvornog 'lenjinizma' [...] 'proleterske tendencije' koja je 'ukazivala na put svjetske revolucije' i nametnula kolebljivom rukovodstvu revolucionarnu akciju u duhu aprilskih teza — 'menjševizmu', čiji pobornici nisu imali povjerenja u sposobnost ruskog proletarijata da pokrene svjetsku socijalističku revoluciju. Pozivanje na zbivanja u Njemačkoj u listopadu 1923. godine (koja su bila u središtu rasprave na V kongresu Internacionalne, 1924. godine) dala su tom suprotstavljanju pečat aktualnosti: zar nije to isto kolebanje i nepovjerenje — koje bi, da nije bilo Lenjinove revolucionarne snage i poleta, gotovo potpuno paraliziralo i kompromitiralo ruski revolucionarni pokret 1917. godine u razdoblju između aprila i maja — uzrok neuspjeha njemačke revolucije koju je i sama Komunistička internacionala ocijenila kao posve moguću? Nije li stav onih koji neprestano ističu zaostalost seljačke Rusije također manifestacija menjševizma, alibi nepovjerenja u revolucionarne mogućnosti ruskog i svjetskog proletarijata?«¹⁸

Ukazivanje na »grijehe« prošlosti osvetilo se Trockome, jer ih je sam imao više. Reakcija je bila vrlo burna. Zinovjev je bio najoštriji — zahtijevao je partijsku istragu i isključenje Trockoga ne samo iz rukovodstva, već i iz partije. Staljin je bio umjereniji, suprotstavio se pretjerivanjima i time stekao simpatije kao najtrezveniji i najsmireniji među potencijalnim Lenjinovim nasljednicima. Buharin je teorijski bio najpotpuniji i najdublji. U ovom članku, kao i u nekim drugim radovima iz onog razdoblja, trudio se da Trockijevoj interpretaciji lenjinizma i otvorenom povratku *teoriji permanentne revolucije*¹⁴ suprotstavi svoje shvaćanje oktobarske revolucije

¹⁸ G. Proccace, »Teze Trockoga«, (n. dj., str. 3).

¹⁴ Pod *permanentnom revolucijom* Marx i Engels su razumijevali produžavanje buržoaske revolucije do kraja — do ukidanja svih frakcija buržoazije i uspostavljanja čiste diktature proletarijata. Za primjenu te teorije zalagao se Trocki već u vrijeme prve buržoaske revolucije 1905, ističući parolu »Bez cara, a vlada radnička«, koju je Lenjin tada kritizirao. U »Poukama Oktoobra« Trocki se vratio tim tezama, tvrdeći da oktobarska revolucija nije bila potpuna, jer nije dovela do diktature proletarijata u Rusiji, pa je treba produžiti u zemlji i proširiti u inozemstvu. Njegova su shvaćanja naišla na žestoku kritiku ne samo Buharina već i ostalih, posebno zbog zapostavljanja uloge seljaštva u revoluciji. O tome je Zinovjev pisao: »Da nije bilo imperijalističkog rata [...] da Rusija nije bila seljačka zemlja, da njezina vojska od dvanaest milijuna

kao uspjele kombinacije proleterskog ustanka i svojevrsnog seljačkog rata. On je najprije optužio Trockog zbog formalno logičkog pristupa, suprotstavivši mu bogatstvo lenjinističke dijalektike, kao da je time htio barem malo ublažiti Lenjinovu kritiku, a zatim je ukazao na neboljševizam Trockoga, prošlost koju on prešućuje, jer je bila predmet žestokih kritika. Najvažnije je njegovo ukazivanje na opasnost povezivanja boljševičke revolucije za proširenje socijalističke revolucije u kapitalističkoj Evropi. Ukazujući na potrebu daljnjeg učvršćenja saveza sa seljačkim masama, koji je Trocki narušavao, on u ovom radu još nije došao do teze o mogućnosti izgradnje socijalizma samo u jednoj zemlji bez direktne državne podrške zapadnoevropskog proletarijata s osloncem na vlastite seljačke mase i antikolonijalne pokrete u Aziji. To će ubrzo učiniti u nekim drugim govorima i člancima, pozivajući se obilato na Lenjina. Tu tezu privremeno će prihvatiti Staljin i njome definitivno poraziti ne samo Trockoga, već i Zinovjeva i Kamenjeva, koji su mu se ubrzo pridružili uplašeni perspektivama što ih je pružala Buharinova koncepcija postupne izgradnje socijalizma.

III

U istoj biblioteci objavljeno je najznačajnije Buharinovo teorijsko djelo »Teorija historijskog materijalizma« (Globus, Zagreb 1980), koje je uz njegovu »Abecedu komunizma«, napisanu 1918. godine zajedno s kasnijim teorijskim protivnikom Preobraženskim, postalo jedno od glavnih djela za popularizaciju marksizma. Djelo je od 1921. do 1929. doživjelo niz izdanja u Sovjetskom Savezu. Već 1922. godine prevedeno je na njemački, a zatim na engleski i francuski jezik. Jedno skraćeno izdanje objavljeno je 1935. godine u našoj zemlji. U knjizi je opširan predgovor Vjekoslava Mikecina. U prvom dijelu autor ističe da je povećani interes za Buharina odraz proširenja borbe za pobjedu socijalizma i različitih putova za ostvarenje toga cilja, u drugom govori o Buharinovom životu i radu s posebnim osvrtom na djela iz ekonomske problematike i na njegovu koncepciju izgradnje socijalizma, a u trećem o »Teoriji historijskog materijalizma«, njezinim pozitivnim i negativnim stranama i o sudbini te knjige. U knjizi je i bibliografija važnijih Buharinovih radova i radova o njemu, koje je također pripremio V. Mikecin.

»Teorija historijskog materijalizma«, kao popularni udžbenik marksističke sociologije, napisana je 1921 — tri godine nakon »Abecede komunizma«, kad je postalo jasno da borba za pobjedu socijalizma neće biti ni kratka ni lagana kao što se činilo prvih dana nakon preuzimanja političke vlasti. Razlog pisanju bio je nedostatak adekvatnih priručnika za marksističko obrazovanje. Postojeći su priručnici bili ili prejednostavni i preteški kao Plehanovljeva »Temeljna pitanja marksizma« ili već zastarjeli. Osnovu

jalističkim ratom bez kojega buržoazija nije mogla opstati, da specifična težina više od sto milijuna seljaka nije utjecala na tok cijelog političkog i društvenog života zemlje — tada bi se razvoj revolucije odvijao prema predviđanjima Trockog a zapanjeno čovječanstvo doživjelo bi apoteozu trockizma« (»Permanentna revolucija« i socijalizam u jednoj zemlji, str. 14).

knjige predstavljaju diskusije koje je autor vodio na seminaru za suradnike Univerziteta Sverdlova, intelektualce od kojih će kasnije nastati tzv. Buharinova škola. »To je novi tip ljudi koji se bave filozofijom i dežuraju svake noći s puškom u ruci, pretresaju najapstraktnija pitanja i jedan sat poslije toga pile drva; sjede u čitaonicama i provode duge sate u tvornicama. Ti su drugovi, točnije rečeno, također autori ove knjige.«¹⁵

Nije nam cilj da u ovom prikazu detaljnije ulazimo u eksplikaciju sadržaja prvog udžbenika marksističke sociologije,¹⁶ niti da detaljnije ukazujemo na njegove dobre i loše strane. Zadovoljit ćemo se naponemom da se u uvodnom filozofskom dijelu osjećaju tragovi mehaničkog materijalizma što su već uočili Georg Lukács i Antonio Gramsci, a da je u centru rada *teorija ravnoteže*, koja je nesumnjivo sastavni dio njegovog koncepta razvoja socijalizma. Nakon Buharinovog pada ta je teorija proglašena za osnovu *desnog skretanja* koje »predstavlja kulačku agenturu u partiji«, a zatim povezana s učenjem Trockoga o nemogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji.¹⁷ Vjerojatno je to dovoljno da vidimo do kakvih je apsurdnih konstrukcija došao staljinizam u teoriji, a o praksi kasnije.

IV

Nesumnjivo značajnije među djelima o kojima govorimo je monografija američkog historičara Stephena F. Cohena, »Buharin i boljševička revolucija« (Rijeka 1980). U toj povećoj knjizi — oko 350 stranica teksta i stotinjak stranica bilješki i bibliografija — autor prikazuje životni put i Buharinovo učenje s ciljem, da bi pridonio reviziji uobičajenog tumačenja koje boljševičku revoluciju nakon Lenjinove smrti svodi na rivalitet Staljin-Trocki. Za Cohena su Buharin i njegovi najvažniji pristaše Rikov, Tomski, Uglanov i drugi značajniji nego Trockki, a njihovo učenje i politička praksa povoljnija alternativa nego Staljin, koji je mnogo toga preuzeo od *lijeve opozicije*, posebno od Trockoga i Preobraženskog, naravno bez navođenja izvora.

N. I. Buharin se rodio 1888. u Moskvi u porodici intelektualaca.¹⁸ U revolucionarni radnički pokret stupio je kao gimnazijalac. Prva buržoaska

¹⁵ N. Buharin, n. dj., str. 4.

¹⁶ U knjizi se osim predgovora i uvoda nalaze ova poglavlja iz kojih se vidi osnovni sadržaj: Uzrok i cilj društvenih znanosti; Determinizam i indeterminizam; Dijalektički materijalizam; Društvo; Ravnoteža između društva i prirode; Ravnoteža između elemenata društva; Narušavanje i uspostavljanje društvene ravnoteže; Klase i klasna borba i Postavljanje problema teorije historijskog materijalizma.

¹⁷ M. Z. Selektor, Dialektičeskij materializam i teorija ravnovesja. Moskva-Lenjingrad 1934. U knjizi se Buharinu predbacuje da marksizam svodi na historijski materijalizam, što nije daleko od socijalfašizma i uzdiže marksizam-lenjinizam kao cjeloviti i skladan pogled na svijet zasnovan na dijalektičkom materijalizmu, koji su osnovali Marx i Engels a podigli na viši stupanj Lenjin i Staljin. Time započinje mit o četvrtom klasičkom marksizmu koji traje više od dva decenija.

¹⁸ Majka mu je bila učiteljica a otac profesor matematike, koji je kasnije prešao u poresku službu ostvarivši zavidnu karijeru — dobio je plemstvo, doduše ne nasljedno kao Lenjinov otac, koji je imao sličan životni put. (Možda su tu dijelom korijeni Buharinovog interesa za ekonomsku problematiku.) On se nije morao stidjeti svog

revolucija 1905. godine uvukla ga je u vrtlog političkog života poput ostalih mladih. Postao je profesionalni revolucionar sa 17 godina; prvi put je uhapšen 1908, a otišao je u emigraciju 1911. kao nezavršeni student ekonomije s reputacijom istaknutog boljševika. Ubrzo je postao jedan od sljedbenika V. I. Lenjina u njegovoj borbi za konsolidaciju Boljševičke partije nakon neuspjele revolucije, ali ne previše bliskih. Razdvajale su ih godine, razlike u ocjeni suvremenog imperijalizma i Buharinova sklonost prema filozofu Bogdanovu, kojega je Lenjin vrlo oštro kritizirao u svom »Materijalizmu i empiriokriticizmu«.¹⁹ U emigraciji je Buharin ostao šest godina, promijenivši nekoliko zemalja. Tu je naučio više jezika, stekao visoko obrazovanje i kulturu, te ugled istaknutog socijalista.

U Rusiju se Buharin vratio nakon februarske revolucije. Izabran je za člana CK Boljševičke partije na VI kongresu na sredini 1917. godine. Za vrijeme oktobarske revolucije nalazio se u Moskvi gdje je borba za preuzimanje vlasti bila mnogo teža i duža nego u Petrogradu. Možda je to pridonijelo da se Buharin ubrzo našao na čelu najrevolucionarnijeg dijela boljševika koji su se suprotstavili sklapanju mira sa Centralnim silama, smatrajući da će mir štetiti proširenju socijalističke revolucije. Lenjin, koji je također priželjkivao evropsku revoluciju, bio je bezuvjetno za mir, jer je vidio da se nema s kime ratovati, budući da se armija, sastavljena pretežno od seljaka, gotovo raspala. Spor oko Brestlitovskog mira,²⁰ u kojem je Lenjin bio u pravu, ubrzo je postao bespredmetan, jer je već na sredini 1918. započela strana intervencija, a zatim građanski rat. U toj borbi za održanje sovjetske vlasti angažirao se i Buharin kao glavni urednik *Pravde*, pisac brojnih uvodnika i članaka.

U ponovni konflikt s Lenjinom Buharin je došao u diskusiji o ulozi sindikata potkraj 1920. godine, kada je pokušao posredovati u sporu između Trockoga, koji je zatražio podržavljenje sindikata, i Lenjina koji se zalagao da sindikati budu škola komunizma. Sam spor nije bio tako dubok i tako principijelan kao što se čini po žestini polemike,²¹ jer su obje plat-

porijekla, jer većina boljševičkih rukovodilaca nije potjecala iz redova potčinjenih slojeva, kao ni njihovi uzori Marx i Engels. Staljin, kome je otac bio seoski postolarski radnik (i alkoholičar) a majka seljanka, jedan je od rijetkih izuzetaka. Tim porijeklom i teškim djetinjstvom neki njegovi biografi objašnjavaju njegovu kasniju grubost i surovost.

¹⁹ Jedan od razloga bio je i neki Malinovski, član CK Boljševičke partije i vođa boljševičke frakcije u Dumi, za koga su Buharin i neki drugi emigranti tvrdili da je policijski agent, a Lenjin ga je uporno branio. Otkriće tajnih arhiva nakon Oktobra potvrdilo je te sumnje, što je vjerojatno poljuljalo Buharinovu vjeru u Lenjinovu nepogrešivost i potaklo ga da kasnije, kad je među njima došlo do razmimoilaženja u programatskom i ideološkom smislu, pruži jači otpor – smatra *S. Kohen*. (n. dj., str. 31).

²⁰ Drugim Brestlitovskim mirom, potpisanim 3. ožujka 1918, izvan granica sovjetske Rusije ostao je znatan teritorij: Finska, Estonija, Litva, Letonija, Ukrajina i dijelovi Poljske i Zakavkazja. Protiv mira ustali su tzv. *lijevi komunisti* na čelu s Buharinom, pokrenuvši u Petrogradu svoj dnevni organ *Komunist*. U redakciji se nalazio još niz istaknutih boljševika, od kojih se većina kasnije pridružila *lijevoj opoziciji* (Preobraženski, Pjatakov, Radek, Bubnov i dr.). Napadi na Lenjina vodili su se u stilu predratnih emigrantskih polemika sve do zabrane lista oko sredine ožujka iste godine.

²¹ U govoru koji je objavljen pod naslovom »Još jedanput o sindikatima, tekućem momentu i greškama Trockog i Buharina«, Lenjin je zamjerio Buharinu mehaničko spajanje dviju uloga sindikata: proizvodne i obrazovne, ilustrirajući to nizom primjera dijalektičke logike (Izabrana dela, t. XIV, str. 178–215).

forme polazile od apsolutno rukovodeće uloge državnog aparata u rukovođenju proizvodnjom i žestoko se okomile na platformu *radničke opozicije*, koja se zalagala za obnovu upravljačkih prava radnika ukinutih u vrijeme građanskog rata. Sam Buharin je također glasao za rezoluciju o jedinstvu partije kojom se zbog teške unutrašnje situacije zabranjuju sve grupe i frakcije. (Ta se rezolucija kasnije negativno odrazila na razvoj unutarpartijske demokracije.) On je bio i za rezoluciju o anarhosindikalističkom skretanju kako su tada nazvani zahtjevi *radničke opozicije*.²² Iako ranije lijevo orijentiran Buharin je ubrzo postao glavni protagonist *Nove ekonomske politike*, koju je usvojio X kongres Ruske komunističke partije (boljševika) u proljeće 1921. na inicijativu V. I. Lenjina. Da bismo razumjeli bit toga zaokreta i kasnijega Buharinovog »desnog skretanja« potrebno je ukratko razmotriti osnovne karakteristike prethodnog društveno-ekonomskog sistema, tzv. *ratnog komunizma*.

Građanski rat je ubrzao nacionalizaciju industrije, saobraćaja i trgovine, te stvaranje državnog aparata. Radi efikasnijeg poslovanja ubrzo su ukinuta upravljačka prava tek ozakonjenoj radničkoj kontroli, napušten je princip kolegijalnog upravljanja i uveden princip »jedinonačalijsa« (prava direktora da sam upravlja proizvodnjom, odgovoran samo državnim organima). Povećane potrebe armije i gradskog stanovništva počele su se podmirivati obavezanim otkupom isprva viška poljoprivrednih proizvoda, a zatim i seljaku neophodnih količina. Usprkos tome u gradovima je ubrzo zavládala oskudica, pa je uvedeno racionirano snabdijevanje, isprva za novac, a kasnije u naturi čime je ukinuto slobodno tržište i napušteni ekonomski principi. Ubrzo je glavnim faktorom novoga privrednog sistema postala prisila.

Taj je sistem, kako je sam Lenjin priznao na X kongresu, opasnije ugrozio sovjetsku vlast nego svi strani interventi i domaći kontrarevolucionari zajedno. Industrijska proizvodnja je pala na sedminu predratne, saobraćaj na petinu, a poljoprivredna se prepolovila. Zemljom je zavládala avet gladi i epidemije, pokosivši samo u 1921. oko 5 milijuna ljudi.²³ Bio je to dovoljan razlog za radikalne promjene.

NEP-om je ukinut obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda za bezvrijedni novac i uveden tzv. *porez u naturi*. Seljak je dio proizvoda morao dati državi besplatno, a za drugi je dobivao industrijske proizvode. Preostale količine mogao je slobodno prodati na tržištu. Ta privatna inicijativa ubrzo je proširena na trgovinu, zanatstvo, pa i dio industrije, pretežno lake, što je omogućilo povećanje proizvodnje, oživljavanje tržišta i vraćanje vrijednosti novca, te spasilo zemlju od katastrofe.

NEP je isprva smatran privremenom mjerom, odstupanjem od principa komunizma, samo dok se situacija ne popravi. Tako je barem govorio Lenjin,²⁴ ali od tih mjera nije odstupao sve do svoje smrti. Cohen smatra

²² O obje rezolucije glasalo se javno, a svi su navedeni poimence u materijalima kongresa. Za rezolucije je glasala golemá većina od 400 delegata, a protiv tridesetak.

²³ Rusija je od početka prvoga svjetskog rata do kraja 1921. godine imala oko 13,5 milijuna žrtava i više od 2 milijuna emigranata. Među poginulima više od polovice umrlo je od gladi (*Jean Ellestein*, *Historija staljinskog fenomena*, Zagreb 1980, str. 14).

²⁴ »Godinu dana smo odstupali. Sad treba da u ime Partije kažemo dosta! Cilj koji se htio postići odstupanjem – postignut je. Taj period se završava ili se već završio! –

da ni Lenjin, ni Buharin u svom evolucionizmu nisu vidjeli odstupanje od revolucionarnih ideja Oktobra. »Obojica su izvlačili iz Oktobra iste pouke trajne vrijednosti, potrebu da se sačuva u konstruktivnoj formi historijska *smička* (savez ili unija) radničke klase i seljaštva koja je 1917. pobijedila kombinacijom proleterske revolucije i seljačkog rata.«²⁵ Buharin je tom privrednom evolucionizmu dao dignitet trajnosti, uvjerivši se u svom preispitivanju boljševizma u mogućnost postupne izgradnje socijalizma samo u jednoj zemlji i odrekavši se prvi neizbježnosti proširenja socijalističke revolucije. Njegovo je učenje stjecajem okolnosti postalo službena doktrina punih pet godina, sve do kraja 1929. godine.

Nakon Lenjinove smrti Buharin se u borbi za njegovo nasljeđe nije nalazio u prvom planu. Bio je još mlad, samo kandidat za člana Politbiroa, i nije ulazio u krug njegovih najbližih suradnika, iako ga je Lenjin spomenuo među mlađim snagama preskočivši pri tom dvojicu članova Politbiroa — Rikova i Tomskog.²⁶ U prvom planu nalazili su se preostali članovi Politbiroa, prvenstveno Trocki i Staljin, a zatim Zinovjev i Kamenjev. Ali ni Trocki, a kasnije ni Zinovjev i Kamenjev, nisu se u biti slagali s NEP-om, zalažući se za ubrzanu industrijalizaciju na osnovi nasilnog prelijevanja sredstava iz poljoprivrede, u skladu s tzv. *teorijom prvobitne socijalističke akumulacije*, koju je razradio njegov suradnik na pisanju »Abecede komunizma« Preobraženski.²⁷ U borbi s njima Staljin je iskoristio teorijsko znanje i polemičku vještinu Buharina. Sam slab teoretičar, okružen pretežno praktičarima, teško da bi porazio tako vješte govornike i polemičare kao što su bili Trocki, Zinovjev, Pjatakov, Preobraženski, Rakovski, Radek i ostali, bez pomoći Buharina i njegovih pristaša koji su postepeno zauzeli ključne pozicije u sovjetskoj štampi.²⁸

rekao je V. I. Lenjin na XI kongresu RKP(b) 1922. godine, posljednjem kome je prisustvovao (Izabrana dela, t. XIV, str. 488).

²⁵ S. Cohen, n. dj., 136.

²⁶ Obojica su kasnije postali njegovi glavni pristaše: A. I. Rikov (1881–1938), porijeklom sa sela, stupio je u radnički pokret pokraj XIX stoljeća, više puta je hapšen i proganjan u Sibir, ali je svaki put pobjegao u inozemstvo. Bio je prvi narodni komesar unutrašnjih poslova, a zatim predsjednik Vrhovnog sovjeta narodne privrede i potpredsjednik Sovjeta narodnih komesara. U vrijeme Lenjinove bolesti izabran je za predsjednika Savjeta narodnih komesara i na toj dužnosti je ostao sve do početka 1930. godine. Manje sklon teoriji, ali odličan organizator i administrativac, postao je glavni izvršilac Buharinovih ideja. Osuđen je zajedno s njim 1938. i strijeljan.

M. P. Tomski (1880–1936), radnik, jedini član Politbiroa proleterskog porijekla. Zbog svoje revolucionarne djelatnosti više puta hapšen i proganjan u Sibir; boravio je kraće vrijeme u emigraciji. Nakon revolucije desetak godina nalazio se na čelu sindikata, gdje se postepeno stvorio njegov kult starog revolucionara i proletera. Njegova suradnja s Buharinom simbolizirala je prisustvo radničke klase. Izvršio je samoubojstvo, kad su započeli prvi procesi.

²⁷ E. M. Preobraženski (1886–1937), ekonomist, u revolucionarnom pokretu od 1903, član CK Boljševičke partije postao je na VI kongresu 1917. godine. Prvi je došao do saznanja da se industrijalizacija nedovoljno razvijene socijalističke zemlje ne može odvijati samo na osnovi njezine akumulacije, već se zalagao za nasilno prelijevanje sredstava iz ostalih privrednih grana, prvenstveno iz poljoprivrede. Njegove ideje, koje je najžešće kritizirao Buharin kao teorijsku osnovu lijeve opozicije, kasnije je realizirao Staljin, naravno bez njihovog autora, koji je nestao u vrijeme čistki.

²⁸ Tzv. Buharinovu školu sačinjavalo je petnaestak mladih marksistički obrazovanih intelektualaca, koji su radili u štampi i na univerzitetu. Oni su se isticali pisanjem prikaza njegovih knjiga, sastavljanjem njegove biografije i uopće veličanjem njegova

U žaru polemike Buharin nije uočio neke opravdane zamjerke opozicije. Privredni sistem kojim je trebalo prvo pomoći seljaku, da bi se pomoglo radniku, kako je to formulirao Lenjin, nije se mogao beskrajno eksploatirati. Parola »Bogatite se!«, koju je neoprezno izbacio Buharin i razrađivali neki njegovi učenici, a od koje se Staljin lukavo ogradio, pokazala se kao dvosjekli mač. Bogati seljak, trgovac, privatni poduzetnik, tzv. *nepmani* nisu značili istodobno i bogato sovjetsko društvo. Forsiranje nepartijskih stručnih kadrova u privredi i državnim službama, narušavanje asketskih normi ranijeg života, porast alkoholizma, kriminala, prostitucije i sl. naišli su na otpor starih boljševičkih kadrova. Rađala se želja za čvrstom rukom koja će uvesti više reda u taj kaos. Činjenica da u desetak godina nakon revolucije nije postignuto mnogo — predratni nivo proizvodnje dostignut je u industriji 1927, a u poljoprivredi 1928, godine — išla je u prilog željama za ubrzanjem rasta. Nade u evropsku revoluciju potpuno su se rasplinule, čak su se smanjile nade u antikolonijalnu revoluciju u Aziji nakon Čang-Kaj-Šekovog udara u Kini i progona kineskih komunista 1927. godine.

Buharin i njegovi pristaše to nisu shvatili, dalje su forsirali laku industriju da bi se dobilo što više robe široke potrošnje, želeći tim stimulirati seljake na veću proizvodnju. Ali *smička* nije više funkcionirala. Industrija, u koju se nedovoljno ulagalo, nije davala dovoljno proizvoda, a nije ni mogla zaposliti sve brojniju radnu snagu, uglavnom seljake koji se po izlasku iz Crvene armije nisu htjeli vraćati na selo. Suočeni sa nedostajanjem sve skupljih industrijskih proizvoda seljaci su počeli manje proizvoditi. Kriza umjerenosti i postupnosti bila je na pomolu.

Staljin i njegovi istomišljenici počeli su se vraćati na metode ratnog komunizma. U 1928. godini obnovljen je prisilni otkup žitarica radi osiguranja prehrane gradskog stanovništva. Povećani su porezi bogatijim seljacima, glavnim proizvođačima tržišnih viškova, i revidirani planovi industrijske izgradnje, čak više nego što je zahtijevala opozicija. Staljin, koji je ranije za prijedlog o izgradnji velike hidrocentrale na Dnjepru (kasnije je postala simbol izgradnje socijalizma) rekao, da je isto kao da se seljaku umjesto krave kupi gramofon, sad je okrenuo ploču. Ponovo se počela isticati parola »Nema tvrdave koju boljševici ne mogu osvojiti na juriš!«

Uzaludan je bio otpor. Desnica, kako su je nazvali, gubila je vrlo brzo uporišta. Dotad »desno« orijentirani, ili barem umjereni članovi Politbiroa: Kalinjin, Vorošilov i Kirov priklonili su se Staljinu, koga su već ranije podržavali Molotov, Kaganovič i Kujbišev, tako da su Buharin, Rikov i Tomski vrlo lako izgubili bitku. Pobjednička Staljinova grupa započela je 1929. godine prvu petoljetku, kojom je predviđeno udvostručenje industrijske proizvodnje, uglavnom teške industrije, metalurgije i energetike, te ubrzana kolektivizacija. Ta posljednja mjera dovela je zemlju na ivicu građanskog rata, jer su seljaci, ne samo kulaci, pružali otpor na sve načine, čak i samouništenjem vlastite imovine.

Slika tadašnje seoske Rusije postala je stravična. Orgije koje su nekoliko dana trajale u Petrogradu 1917. godine, kad su crvenogardejci lansirali parolu »Uništimo sve carevo!« i počeli prazniti podrumе Zimskog dvorca

učenja. Svoj monopol u štampi, posebno u listu *Pravda* i u časopisu *Boljševik*, oni su brzo izgubili nakon pada Buharina. »Čistke« je preživio samo jedan — Astrov.

i drugih palača, proširila se 1930. godine na veliki dio Rusije. Svuda se klala stoka i pekla votka, jelo se i pilo do u besvijest uz odsjaj i toplinu zapaljenih gospodarskih zgrada. Tisućljetna seljačka Rusija ponašala se kao da predstoji sudnji dan. A onda je zavladao zamor, nestašica i glad. U nekoliko godina poklana je polovica krupne stoke i dvije trećine sitne. (Brojke su se penjale na nekoliko desetaka milijuna grla.) Znatno je opala i proizvodnja žitarica. Ubrzo je stanje postalo kritično i u gradovima, gdje je radnicima zabranjeno mijenjanje poduzeća, a realne nadnice prepolovljene,²⁹ da bi se namakla sredstva za realizaciju prve petoljetke, kojoj je rok skraćen na četiri godine. Da bi se to ostvarilo, vlasti su nakon kraćeg popuštanja ponovo primijenile silu.

»Pošto je prikupila mršavu žetvu 1932. godine, država je zabranila isporuku žita seljacima. Izvještaji očevidaca govore o napuštenim selima, spaljenim kućama, karavanama volovskih kola kojima su deportirane obitelji putovale na sjever, hordama od gladi izbezumljenih seljaka, o slučajevima ljudožderstva i nepokopanim leševima muškaraca, žena i djece, o opustošenoj zemlji i poraženom seljaštvu. Najmanje deset milijuna seljaka, a vjerojatno mnogo više, izgubilo je život tijekom provođenja kolektivizacije.«³⁰

Kolektivizacija kao glavni Staljinov doprinos razvoju socijalizma provedena je takvim nasiljem kakvo se u Rusiji ne pamti od vremena Ivana Groznog ili Petra Velikog, koji su ubrzo postali njegovi uzori. U odnosu na takvo samo ovlaš skicirano stanje Buharinova koncepcija predstavljala je mnogo povoljniju alternativu, iako ni njegovo učenje nije izlazilo iz okvira centralističko-etatiističkog shvaćanja socijalizma. On se također zalagao za neprikosnovenu vlast partije i državnog aparata, samo manje krutu, uz manju upotrebu sile i priznavanje objektivnih ekonomskih zakona, ali bez ikakvih znakova obnove samoupravljačkih prava radničke klase. Iz tog aspekta teško da bi njegova koncepcija u cjelini bila prihvatljiva za današnja socijalistička društva, posebno ne za naše samoupravno društvo na što ukazuje Cohen.

Posljednje godine svog života Buharin je proveo kao simbol starog boljševizma, spuštajući se sve niže na društveno-političkoj ljestvici. Kao urednik *Izvjestije*, drugoga službenog lista, imao je povremeno mogućnosti da ezopovskim jezikom kritizira staljinizam. To mu je postalo lakše nakon dolaska Hitlera na vlast u Njemačkoj. Ali o tome, kao i o njegovom tragičnom kraju, govori detaljnije posljednja knjiga o kojoj pišemo.

²⁹ Ono što je ranije Trocki zahtijevao od radnika, da se dobrovoljno odreknu polovice nadnice rad brže izgradnje zemlje, Staljin je ostvario administrativnim mjerama uz gromoglasnu propagandu o poboljšanju položaja ruske radničke klase. Istodobno se počelo govoriti o daljnjem osiromašenju proletarijata u kapitalističkim zemljama, što se moglo braniti jedino zatvaranjem granica, jer je stvarnost bila drugačija, mnogo gora. »Radnici su izgubili sav utjecaj na upravljanje tvornicama. Radeći na akord, živeći u dubokoj neimaštini, lišeni slobode da se premještaju, podnoseći u samoj tvornici užasni policijski režim, radnik bi se teško mogao osjećati slobodno. Funkcionar je za njega bio šef, država gospodar. Slobodan rad je inkompatibilan s postojanjem birokratske države«, pisao je kasnije Trocki iz emigracije vjerojatno nesvjestan da zapravo kritizira samo nešto drastičniju realizaciju svojih ranijih zamisli (vidi *L. Trocki, Novi kurs – O Lenjinu – Izobličena revolucija*, Rijeka 1972, str. 203).

³⁰ S. Cohen, n. dj., str. 322.

V

Iako u knjizi Roja Medvedeva, *Buharinove posljednje godine* (Globus, Zagreb 1980), postoje dva predgovora: prvi od izdavača potpisan inicijalima L. M. (vjerojatno urednik Leo Mates), a drugi od dra Predraga Matvejevića, ne saznajemo gotovo ništa o njezinom autoru. Iz pogovora se vidi da je dovršena u Moskvi u proljeće 1978, a sama knjiga je prevedena prema talijanskom izdanju,³¹ ali je izvršena redakтура prema ruskom originalu. Ne znamo zašto se nije moglo reći nešto više o sovjetskom historičaru izrazito antistaljinistički orijentiranom čiji su radovi svojedobno izlazili u SSSR-u poluilegalno kao *samizdat*, poput djela književnika Solženjicina ili atomskog fizičara Saharova, a zatim prešampavani u inozemstvu, što je bio slučaj i s njegovom velikom monografijom o staljinizmu.³²

U knjizi se nalazi nekoliko priloga od kojih su najznačajniji izvodi iz stenograma sa suđenja »Antisovjetskom desničarsko-trockističkom bloku«,³³ za koje se kaže da su preneseni prema integralnom tekstu objavljenom na hrvatskosrpskom jeziku u izdanju *Radničke biblioteke* (Pariz 1936, sv. X, stranica 363). Vjerojatno je riječ o skraćenom izdanju, jer integralni tekst ima gotovo dvostruko više stranica.³⁴ Od ostalih priloga tu su kraći izvodi iz »Historije Svesavezne komunističke partije (boljševika)«, popularnog »Kratkog kursa«, koji je bio uvršten u Staljinova sabrana djela, iako ga on nije napisao, već posebna komisija, zatim Buharinovo »Pismo budućoj generaciji rukovodilaca partije«, poznatog kao njegov testament, te pismo četvorice starih boljševika Politbirou KPSS iz 1953, u kojem se zahtijeva njegova rehabilitacija.

Svoju raspravu (zasnovanu na tadašnjoj štampi, dokumentaciji i sjećanjima) Medvedev započinje padom Buharina. On je potkraj 1929. godine uklonjen iz Politbira i Kominterne, kojom je rukovodio od 1927. godine nakon pada Zinovjeva, te smijenjen sa dužnosti glavnog urednika *Pravde* i na početku 1930. postavljen za šefa Sektora za znanstvenoistraživački rad Vrhovnog sovjeta narodne privrede. (Rikov i Tomski još su neko vrijeme ostali članovi Politbira; prvi kao predsjednik Sovjeta narodnih komesara, a zatim komesar za veze, a Tomski kao direktor državnog izdavačkog zavoda.) Čini se da je autoritet trojke bio tako velik da se Staljin nije usudio na drastične zahvate. Imao je on u to vrijeme i velikih poteškoća oko realizacije svojih ideja, posebno oko kolektivizacije, a njegova sklonost ka nasilnom rješavanju problema još je nailazila na otpor.³⁵ U najužem političkom rukovodstvu postepeno se formirala grupa

³¹ Roj A. *Medvedev*, Gli ultimi anni di Bucharin, Roma 1979.

³² Let History Judge, The Origins and Consequences of Stalinism, New York 1971. V. Mikecin spominje i francusko izdanje *Le Stalinisme*, Pariz 1974.

³³ Tako je nazvan treći javni proces koji je vođen u Moskvi u vrijeme velikih čistki na početku 1938. Na prvom 1936. godine od poznatijih su ličnosti, koje se spominju u ovom prikazu, osuđeni na smrt Zinovjev i Kamenjev, a na drugom Pjatakov.

³⁴ Vidi, Sudebni otčet po delu antisovetskogo »pravo-trockistkogo bloka«, Moskva 1938, str. 1-708.

³⁵ Poznat je slučaj Rjutina, člana moskovskog gradskog komiteta, ranijeg pristaše Buharina, za koga je utvrđeno da je bio autor jednog tajnog elaborata, u kome se

tzv. *pomirljivih*, Kirov, Ordžonikidze i Enukidze koje su povremeno podržavali Kalinjin, Kujbišev pa i Vorošilov. Bezrezervnu podršku Staljinu pružali su samo Molotov i Kaganovič.

Buharin se relativno dobro i brzo snašao na novoj dužnosti. Otprije sklon teorijskom radu pokazao je veliko razumijevanje za probleme razvoja nauke. Posvetivši veću pažnju kulturi i umjetnosti, naročito kada je na početku 1934. godine imenovan za glavnog urednika *Izvjestije* i zajedno sa svojim ranijim pristašama ponovo izabran kao kandidat za člana CK. Na tom planu posebno se istakao referatom na Prvom kongresu sovjetskih književnika, pokazavši veću širinu i razumijevanje za neke dotad proskribirane pisce.³⁶

Ta, 1934. godina mnogo je obećavala. Prvi put nakon 1928. zaustavljen je pad poljoprivredne proizvodnje, a počela se razvijati i industrijska proizvodnja, pa i proizvodnja robe široke potrošnje. Potkraj studenoga na plenumu CK donesena je odluka da se u proljeće 1935. ukinu potrošačke karte u glavnim gradovima i nekim industrijskim centrima. Kao da su višegodišnji naponi počeli davati prve, makar i skromnije plodove, što je pojačalo nadu u demokratizaciju, ali je taj trend drastično presječen potkraj godine, kada je u Lenjingradu ubijen Kirov,³⁷ nesumnjivo druga ličnost u zemlji.

Ubrzo je došlo do masovnog hapšenja, prvo u Lenjingradu a zatim i u mnogim drugim mjestima. Održan je prvi proces Zinovjevu, Kamenjevu i grupi njihovih pristaša koji su osuđeni »samo« na vremenske kazne zatvora »kao idejni začetnici ubojstva«. Istodobno je upućeno cirkularno pismo svim partijskim organizacijama u kome se ukazuje na zaoštavanje klasne borbe usporedo s uspjesima u izgradnji socijalizma. U pismu se otvoreno navodi, piše Medvedev, da je nekadašnja opozicija, izgubivši političku bitku, prišla teorizmu. Iako se to odnosi prvenstveno na pripadnike *lijeve opozicije*, koji su nakon pada Buharina dijelom rehabilitirani, već prva hapšenja zahvatila su i neke pristaše *desne opozicije*. Ipak je 1935. godina protekla relativno mirno. Bila je to lijepa i vesela godina, smatra autor, koji barem u toj knjizi ostaje na nivou deskripcije i ne

»oporuke«. Staljin nije uspio 1932. godine da u Politbirou postigne suglasnost za primjenu smrtno kazne na člana partije, zbog političkih razloga. Kasnije je u jednom telegramu, koji je naveo Hruščov u tajnom referatu na XX kongresu KPSS 1956. godine, Staljin ukazao na to da je NKVD kasnio pune četiri godine u razotkrivanju narodnih neprijatelja.

³⁶ Buharin je bio jedini od istaknutijih boljševičkih rukovodilaca koji je bio izabran u Akademiju nauka SSSR, a posvećivao je i veću pažnju kulturnoj i umjetničkoj problematici, što se vidi iz naslova nekih njegovih članaka i brošura: »Proleterska revolucija kultura« (1923), »O politici partije u umjetničkoj književnosti« (1924), »Proletarijat i pitanje umjetničke politike« (1925), »Sudbina ruske inteligencije« (1925), »O formalnoj metodi u umjetnosti« (1925), »Kulturne zadaće i borba s birokratizmom« (1926), »O starim tradicijama i suvremenoj kulturnoj izgradnji« (1927) i »Lenjinizam i problem kulturne revolucije« (1928).

³⁷ Kirova je ubio u Smoljnom neki Nikolajev, lijevo orijentirani komunist, navodno sljedbenik Zinovjeva i Kamenjeva, inače problematična ličnost, nešto ranije isključen iz partije, bez zaposlenja. Prethodno je u dva navrata bio uhapšen kao sumnjiv, ali je oba puta pušten po naređenju Henrika Jagode, tadašnjeg narodnog komesara unutrašnjih poslova, iako je kod njega pronađen plan kretanja Kirova. Taj podatak, kao i činjenica da su ubrzo svi njegovi tjelohranitelji stradali ili su pobijeni, dovodi u sumnju službenu verziju o njegovoj smrti (vidi, *J. Elleinstein*, n. dj., str. 90–92).

pokušava ukazati na uzroke budućeg naglog zaokreta. Učinit ćemo to umjesto njega svjesni opasnosti improvizacije.

Iako je najavljeno djelomično ukidanje racioniranog snabdijevanja bilo provedeno, situacija je bila teška i na ekonomskom i na političkom planu. Početni se entuzijizam iscrpio i širi su slojevi očekivali istinsko poboljšanje životnog standarda, a ne samo propagandne akcije. Međutim materijalne mogućnosti zemlje bile su male. Javila se dilema, da li smanjiti tempo razvoja i eventualno riskirati pad, ili silom suzbiti sve jači otpor, u kojem su se javljali i otvoreni glasovi, da bi trebalo makar i nakon desetak godina izvršiti Lenjinovu »oporuku«. Staljin, koji se nije dao smijeniti, opredijelio se za drugu soluciju potaknut dijelom pripremama Hitlerove Njemačke za rat. Kao osnovno javila se potreba da se likvidira eventualna rezervna garnitura. Tome je bio usmjeren i novi Ustav SSSR-a, na kojem je radio i Buharin. Ustav je sadržavao niz dobrih formulacija o pravima i slobodama građana, ali i dodatnu klauzulu, da se one ne odnose na neprijatelje naroda, strane špijune i izdajice!

Buharin je na početku 1936. godine posljednji put otputovao u inozemstvo radi otkupa ostavštine Marxa i Engelsa, koju su neki socijaldemokrati spasili od Hitlerova vandalizma. Kao da ga je Staljin htio poštediti, jer je u Pariz otputovao sa ženom.³⁹ Tu su ga pokušali nagovoriti da se ne vraća u zemlju, što je on odbio i vratio se. Dočekalo ga je teško ljeto i strašna jesen, kako piše Medvedev. Tog ljeta umro je Maksim Gorki, također pod neobičnim okolnostima, a pale su i prve smrtne kazne — Zinovjevu, Kamenjevu i grupi njihovih istomišljenika. U jesen se krug uhapšenih proširio. Na drugom velikom procesu Pjatakovu, Radeku i ostalima počelo se otvoreno optuživati Buharina i Rikova za suradnju. Na početku 1937. čini se da su »pomirljivi« bili definitivno obezglavljeni iznenadnim samoubojstvom Ordžonikidzea. Navodno da se grupa istaknutih rukovodilaca, pretežno iz Ukrajine, u kojoj su bili Kosior, Čubar, Postišev i Rudzutak, namjeravala suprotstaviti teroru. Medvedev smatra da je to legenda, bez obzira što su svi navedeni bili žrtve »čistke«. Na plenumu CK 25. veljače 1937. godine, kad se raspravljalo o odgovornosti Buharina i Rikova (Tomski je izvršio samoubojstvo), samo je Postišev izrazio sumnju u njihovu krivicu. Svi ostali su bili za hapšenje, istragu i suđenje.

Opužba je zvučala gotovo nevjerojatno. Pripisali su mu da se udružio s Trockim, koga je on najviše kritizirao. O toj mogućnosti Trocki je jednom prilikom rekao: »Sa Staljinom protiv Buharina da, sa Buharinom protiv Staljina nikad!«

»Izvršenom istragom sa strane organa Narodnog Komisarijata Unutrašnjih Poslova utvrđeno je da su po poruci obavještajne službe (špijunaže) stranih država, neprijateljski raspoloženih prema SSSR, optuženi u ovoj

³⁹ Bila je to njegova treća žena, znatno mlađa od njega, kćerka njegova prijatelja i suradnika J. Larina, predratnog revolucionara, isprva menjševika, a zatim boljševika, koji je nakon revolucije sudjelovao u izradi nekih zakonskih prijedloga. Uz Lenjinov projekt »Uredbe o radničkoj kontroli«, napisao je i vlastiti, koji nije usvojen. Medvedev smatra da je Staljin koji je u to vrijeme bio udovac, jer mu je druga žena Alilujeva izvršila samoubojstvo, i na tome zavidio Buharinu. Larina je također ubrzo uhapšena i prognana u Sibir, gdje je provela 17 godina, a sin Jurij ostao je kod tetke na Uralu.

stvari organizirali urotničku grupu pod nazivom 'desničarsko-trockističkog bloka', koja si je postavila cilj svrgnuće postojećeg u SSSR socijalističkog društvenog i državnog poretka, uspostavljanje u SSSR kapitalizma i vlasti buržoazije, komadanje SSSR i otcjepljenje od njega u korist spomenutih država, Ukrajine, Bjelorusije, Srednjeazijskih republika, Gruzije, Armenije, Azerbajdžana i daljnjeistočnog Primorja.

Istraga je ustanovila, da je 'desničarsko-trockistički blok' ujedinio u svojim redovima nelegalne antisovjetske grupe trockista, desničara, zinovjevaca, menjševika, esera, buržoaskih nacionalista Ukrajine, Bjelorusije, Gruzije, Armenije, Azerbajdžana i Srednjeazijskih republika, a to potvrđuju ne samo materijali sadašnjeg procesa nego i materijali sudbenih procesa, koji su održani u raznim mjestima u SSSR i naročito proces u stvari grupe vojnih urotnika — Tuhačevskoga i dr., osuđenih Specijalnim Savetom Vrhovnoga Suda SSSR 11. lipnja 1937. i u stvari grupe gruzinskih buržoaskih nacionalista Mdivani-Okudžava i dr., suđenih Vrhovnim Sudom Gruzinske Sovjetske Socijalističke Republike 9. srpnja 1937.

Lišeni svakoga uporišta u SSSR, učesnici desničarsko-trockističkog bloka su sve svoje nade u borbi protiv postojećeg u SSSR društvenog i državnog socijalističkog poretka i za zauzimanje vlasti polagali isključivo na oružanu pomoć stranih napadača, koji su obećali urotnicima tu pomoć pod uvjetom komadanja SSSR i otcjepljenja od SSSR Ukrajine, Primorja, Bjelorusije, Srednjeazijskih republika, Gruzije, Armenije i Azerbajdžana.³⁹ Takvu nezgrapnu i tešku optužbu, koju je nepotrebno komentirati, Buharin je priznao vjerojatno da bi spasio život ženi i tek rođenom sinu.⁴⁰ Ali je negirao niz pojedinačnih optužbi, da je 1918. godine namjeravao ubiti Lenjina, da je postao strani špijun i da je sudjelovao u organizaciji ubojstva Kirova, Menžinskog, Kujbiševa, Gorkoga.⁴¹ Na procesu se držao dostojanstveno. Zadavao je velike muke javnom tužiocu i sucima, čak je doveo u pitanje regularnost procesa izjavom da je priznanje optuženog srednjovjekovni pravni princip. Kad je čuo presudu nije molio za milost poput nekih. Strijeljan je 15. ožujka 1938. godine kao jedna od brojnih žrtava staljinizma.⁴² Za grob mu se ni danas ne zna, a posmrtni ostaci njegova

³⁹ Nav. pr. *R. Medvedev*, str. 151–152.

⁴⁰ »Ja sam oko tri mjeseca sve tajio. Zatim sam počeo davati iskaze. Zašto? Uzrok je bio u tome, što sam u zatvoru revidirao svu svoju prošlost. Jer kada se zapitaš: ako ćeš umrijeti, u ime čega ćeš umrijeti. I tada se najednom s užasnom jasnoćom pokazuje apsolutno crna praznina. Ako bi htio da umrem ne pokajavši se, nema ništa zbog čega bi bilo potrebno da umrem. I naprotiv, sve ono, što pozitivno blista u Sovjetskom Savezu, dobiva druge razmjere u svijesti čovjeka. To me je na koncu konca definitivno razoružalo i pobudilo me, da savijem svoja koljena pred partijom i pred zemljom« (Isto, str. 192).

⁴¹ U tekstu se na dva mjesta još spominje M. Pješkov (str. 155 i 199). Kad već anonimni prevodilac prvog našeg izdanja u Parizu, prije više od četiri decenija, nije znao da je to pravo ime književnika Maksima Gorkog, trebalo je da to znaju priređivači ovog izdanja, koji su, kako se navodi, »ispravljali štamparske i neke druge greške« (bilješka na str. 151).

⁴² Smatra se da je u čistkama ubijeno nekoliko stotina tisuća ljudi, bez onih koji su nestali po logorima. Među njima se nalazilo nekoliko tisuća istaknutih partijskih, državnih, vojnih i privrednih rukovodilaca, znanstvenih radnika, umjetnika i stranih komunisti. Navodimo samo nekoliko najznačajnijih primjera. Od 27 članova CK izabranih na XI kongresu 1922. godine, posljednjem kome je prisustvovao Lenjin, 18 je ubijeno, nestalo ili izvršilo samoubojstvo; a od 15 prvih narodnih komesara — 8.

tužioca Višinskog nalaze se pod zidinama Kremolja nedaleko Lenjinovog mauzoleja. »Spomen-ploča s njegovim imenom i dalje nas podsjeća da u našoj zemlji sve zlo staljinizma još uvijek nije prevladano« — zaključuje Medvedev.⁴³

Zahtjev koji sadrži te riječi nerealan je. Teško je ispraviti sve nanesene nepravde i kazniti sve krivce za zlodjela koja su počinjena, praktično nemoguće, jer mnogi onda ne bi opstali. To je najbolje iskusio sam N. S. Hruščov, začetnik *kritike kulta ličnosti i njegovih negativnih posljedica*, za koje je i sam snosio dio odgovornosti kao tadašnji član Politbiroa. (Bio je to jedan od razloga njegova iznenadnog smjenjivanja 1964. godine.) Na njegovu inicijativu su u vrijeme XXI kongresa KPSS 1961. godine Staljinovi posmrtni ostaci uklonjeni iz Lenjinovog mauzoleja i pokopani pod zidine Kremolja, isprva čak bez biste, kakvu su imali ostali boljševički rukovodioci. Desetak godina kasnije tijelo »zaslužnog penzionera«, kako su tada nazivali Hruščova, pokopano je desetak kilometara dalje od Kremolja na Novodjevičjem groblju, bez ikakvih službenih počasti, samo uz prisutnost članova obitelji.

Buharin nije rehabilitiran u vrijeme Hruščovljeve ere, kao mnoge žrtve čistki, neke čak osuđene na istom procesu (npr. Krestinski, jedan od značajnijih pristaša Trockog). Medvedev smatra da je tome dijelom razlog suprotstavljanje stranih komunističkih lidera među kojima su bili Maurice Thores i Harry Pollit. Čini se da su razlozi ipak bili dublji. Po našem mišljenju Buharin je jedini od brojnih žrtava predstavljao alternativu ne samo staljinizmu, nego i onome što je slijedilo nakon Staljinove smrti. Već sama *kritika kulta ličnosti* polazila je od paradoksalnih pretpostavki da je politika partije u osnovi bila ispravna, iako je Staljin, koji se tri decenija nalazio na njenom čelu, mnogo griješio. Nakon Hruščovljeva smjenjivanja prevladao je kurs ka zaboravljanju tih pogrešaka i isticanju pozitivnih dostignuća ubrzane industrijalizacije i kolektivizacije. U skladu s tim u dosad najopsežnijoj historiji KPSS, na kojoj je radio niz sovjetskih historičara pod rukovodstvom člana CK A. N. Pospelova, o događajima potkraj 1929. godine piše:

»Lideri desnih — Buharin, Rikov, Tomski, nastupili su na plenumu sa zajedničkom izjavom u kojoj su pod utjecajem neospornih činjenica bili prisiljeni priznati uspjehe u izgradnji socijalizma. Istovremeno su oni umanjili karakter unutarpartijskih borbi, nisu dali partijsku ocjenu svoje političke pozicije i nisu priznali neosnovanost svojih optužbi na račun partije. Odbijanjem da priznaju svoje političke pogreške, oni su se definitivno razobličili kao frakcionaši koji su u potpunosti raskinuli s lenjinizmom i usprotivili se partiji [...].

Rješenja novembarskog plenuma CK imala su veliko političko značenje. Ona su odredila naredne zadatke partije u izgradnji socijalizma. Radnička

Nije riječ samo o članovima opozicionih grupa. Ubijena su dva člana Politbiroa (Čubar i Kosior) i tri kandidata (Postišev, Eike i Rudzutak), koji su bili staljinisti. Još gore bilo je s vojnim rukovodiocima. Ubijena su tri od pet maršala (Tuhačevski, Bliher, Jegorov, a preživjeli su Budoni i Vorošilov), 13 od 15 komandanata armija, 57 od 85 komandanata korpusa i 110 od 195 generala divizija (*J. Ellenstein*, n. dj., str. 97–102).

⁴³ N. dj., str. 145.

klasa, radno seljaštvo, sovjetska inteligencija produžili su sa entuzijazmom graditi socijalizam. Počelo je veliko ubrzanje socijalističke izgradnje kako je to prorokovao Lenjin na XI kongresu Partije.⁴⁴

Ponovljeni zahtjev za rehabilitaciju, koji je podnio Buharinov sin Jurij Larin, koji gotovo dva decenija nije znao tko su mu roditelji, naišao je na veći odjek samo u inozemstvu. »U stvari, usprkos žetvi naučnih radova koji su se, premašujući političku polemiku, u pretežnoj mjeri držali historijskih istraživanja, ne može se tvrditi da su općenito uzevši, potpuno raspršene sjene polemika i deformacije koje su pratile Buharinov život i koje su se nastavile ili pojačavale nakon njegove smrti. Stoga držimo da nije suvišno što smo i putem ove inicijative htjeli potvrditi potrebu potpunog rehabilitiranja Buharina u historiji Sovjetskog Saveza i komunističkog pokreta. To je, dakle, prvi cilj koji se ovdje nametao. Sastanak je bio doprinos definitivnom prevladavanju ocrnjivačkih ili apologetskih tendencija vezanih za lik Buharina, i naročito, onih radikalnih oblika ocrnjivanja čija je suština brisanje njegovog imena iz historije boljševičke revolucije i komunističkog pokreta«, rekao je na početku talijanskog skupa o Buharinu Rosario Villari.⁴⁵

Na žalost, na tom skupu nije bio nijedan znanstveni radnik iz SSSR-a. Tamo se Buharinovo ime još uvijek malo spominje, i to uglavnom po zlu a njegova su djela zatvorena u specijalne fondove i teško pristupačna, čak i stranim naučnim radnicima.

⁴⁴ Istorija Komunističeskoj partii Sovetskogo Sojuza, Moskva 1970, t. IV, knj. I, str. 614.

⁴⁵ Nav. pr. *Kulturni radnik*, Zagreb 1980, br. 5, str. 78–79.